

فصلنامه علمی پژوهشی در ایمنی، سلامت و محیط زیست

تحلیل و واکاوی چالش‌های حقوقی و زیست محیطی پروژه‌های داب ترکیه بر رودخانه ارس

بابک شکاری^{۱*}

^۱ دانشجوی دکتری، گروه حقوق، دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد تهران، تهران، ایران.

چکیده

پروژه داب ترکیه، به‌عنوان یکی از طرح‌های بزرگ توسعه‌ای در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، پیامدهای زیستی و حقوقی گسترده‌ای برای کشورهای پایین‌دست، به‌ویژه ایران، به همراه داشته است. آگیری سدهای کاراکورت، توزلوجا و سویلمز بر روی رود ارس، علاوه بر کاهش شدید جریان آب، منجر به تخریب محیط زیستی، نابودی کشاورزی، و خشک شدن مناطق وسیعی در شمال غرب ایران شده است. این اقدامات، نقض تعهدات بین‌المللی ترکیه در چارچوب کنوانسیون‌های زیست‌محیطی و حقوق بشری و همچنین اصول بنیادین حقوق بین‌الملل همچون منع استفاده زیان‌بار از سرزمین و قاعده لاضرر را در پی داشته است. این مقاله با استفاده از روش تحقیق کیفی و تحلیل داده‌های حقوقی و زیست‌محیطی، تأثیرات پروژه داب را بر محیط زیست ایران، به‌ویژه در حوزه کاهش منابع آبی و تخریب زیست‌محیطی، به‌عنوان یکی از اهداف اصلی تحقیق مورد بررسی قرار داده است. همچنین، ابعاد حقوقی اجرای این طرح بر حقوق بنیادین کشورهای پایین‌دست تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که ترکیه با اجرای این پروژه، واجد مسئولیت بین‌المللی است و بهره‌گیری از ظرفیت‌های نهادهای قضایی بین‌المللی می‌تواند در کاهش خسارات و پیشگیری از بحران‌های بیشتر مؤثر باشد.

مشخصات مقاله

تاریخچه مقاله:

نوع مقاله: علمی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۶

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۳

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

ارائه آنلاین: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵

*نویسنده مسئول: بابک شکاری

bshekarie13688@yahoo.com

کلید واژه‌ها:

پروژه داب

رود ارس

مسئولیت دولت‌ها

تخریب محیط زیست

تعهدات محیط زیستی

نویسندگان ©

این مقاله تحت لایسنس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

مقدمه

رودخانه های بین المللی به عنوان یکی از منابع مشترک فرامرزی، حائز اهمیت فراوانی هستند. در همین راستا، آب نوعی منبع قدرت محسوب می شود و کمبود آب، واجد شکل گیری معضلات سیاسی، اقتصادی و امنیتی برای کشورهاست. بر همین اساس است که گروهی از دانشمندان برای آب در آینده، اهمیتی بسیار بیشتر از نفت قائل هستند؛ چراکه امکان حیات بدون نفت هست، ولی حیات بشر بدون آب ممکن نیست. با توجه به این مسائل، امروزه رودخانه های بین المللی عاملی بسیار نقش آفرین در مناسبات سیاسی و دیپلماتیک بین کشورها به شمار می روند [۱]. مدیریت منابع آبی مشترک بین المللی همواره یکی از چالش های اساسی در حقوق بین الملل محیط زیست بوده است. احداث سد ها بر روی رودخانه های فرامرزی، اگرچه می تواند به توسعه اقتصادی و تأمین انرژی برای کشورهای بالادست کمک کند، اما ممکن است پیامدهای محیط زیستی و اجتماعی قابل توجهی برای کشورهای پایین دست به همراه داشته باشد. در این زمینه، پروژه های سد سازی ترکیه بر روی رودخانه ارس، به ویژه در چارچوب پروژه آناتولی شرقی (داپ)، نگرانی های جدی را برای کشورهای پایین دست، از جمله ایران، ایجاد کرده است. اجرای طرح داپ یا آناتولی شرقی پروژه متأخر و گسترده سد سازی ترکیه از سال ۱۹۹۸ شروع شده است و برخلاف گاپ، ترکیه برای جلوگیری از ایجاد جو بین المللی علیه آن درانتشار اطلاعات آن سخت گیری می کند. وزارت امور خارجه ترکیه راساً بر انتشار اسناد و مدارک آن نظارت دارد. به همین دلیل آمارهای متفاوتی از احداث ۱۰ تا ۹۰ سد و طرح آبیاری در قالب پروژه داپ مطرح شده است. پروژه داپ که بخش عمده اش روی حوضه ارس و کورا ساخته می شود، به طور مستقیم بر ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان تأثیرگذار است. از جمله سد های در حال احداث در قالب پروژه داپ می توان به سد های کاراکورت، سویلمز، نارین قلعه اشاره کرد [۲]. که هدف آن توسعه کشاورزی، تولید انرژی و مدیریت منابع آبی در مناطق شرقی ترکیه می باشد. با این حال، این اقدامات منجر به کاهش جریان آب ورودی به ایران و تأثیرات منفی بر محیط زیست و کشاورزی مناطق شمال غربی کشور می شود. به عنوان مثال، سد کاراکورت با ظرفیت مخزن ۱,۶ میلیارد

مترمکعب، تأثیر قابل توجهی بر کاهش جریان آب ارس دارد. کاهش جریان آب ارس می تواند پیامدهای زیست محیطی متعددی از جمله خشک شدن تالاب ها، کاهش تنوع زیستی، افزایش بیابان زایی و تشدید پدیده ریزگردها را به همراه داشته باشد. همچنین، این مسئله می تواند به کاهش حاصلخیزی اراضی کشاورزی در استان های آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و اردبیل منجر شود که تهدیدی برای امنیت غذایی و معیشت جوامع محلی محسوب می شود.

علاوه بر پیامدهای زیست محیطی و اقتصادی، این اقدامات می توانند تنش های سیاسی و دیپلماتیک را بین کشورهای حوضه ارس افزایش دهند. عدم وجود توافقات جامع و الزام آور بین المللی برای مدیریت مشترک منابع آبی این رودخانه، می تواند به تشدید اختلافات و کاهش همکاری های منطقه ای منجر شود.

با توجه به اهمیت رودخانه ارس برای کشورهای منطقه، به ویژه ایران، ضروری است که این کشورها با توسعه دیپلماسی آب و ایجاد سازوکارهای همکاری مشترک، هم چنین استفاده از ظرفیت های نهادهای بین المللی به مدیریت پایدار و منصفانه منابع آبی این رودخانه بپردازند تا از بروز بحران های زیست محیطی، اقتصادی و سیاسی جلوگیری شود.

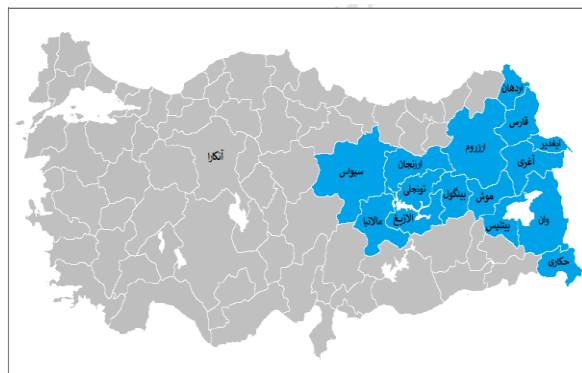
این مقاله به بررسی ابعاد محیط زیستی و حقوقی پروژه داپ ترکیه پرداخته و پیامدهای آن بر محیط زیست و منابع آبی ایران را در چارچوب حقوق بین الملل محیط زیست تحلیل می کند.

مبانی نظری و پیشینه ی تحقیق

رودخانه های بین المللی (مفهوم و تعریف):

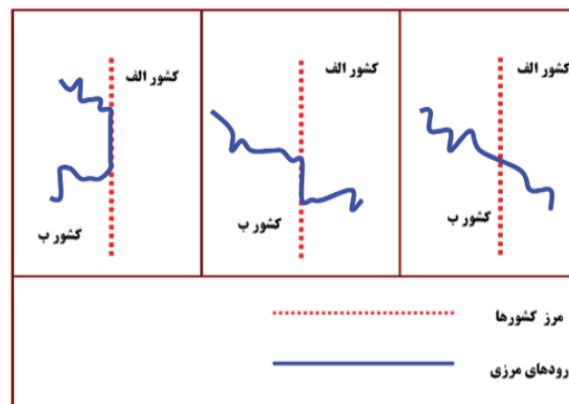
از دیدگاه حقوق بین الملل، رودها به دو گروه تقسیم میشود:

- ۱- رودهای ملی که در داخل کشور جاری است، مانند سفیدرود در ایران؛
- ۲- رودهای بین المللی که از داخل دو یا چند سرزمین عبور می کند و یا دو یا چند کشور را از هم جدا می کند (به عنوان مرز میان دو یا چند کشور). رودهای بین المللی سه مشخصه اصلی دارد: از خاک دو یا چند کشور عبور کند؛ دو یا چند کشور را از هم جدا کند؛ اهمیت اقتصادی داشته باشد [۳].

شکل ۲. محدوده - ۱۵ استان مشمول طرح آناتولی شرقی (دپ) در نقشه ترکیه [۶].

رود ارس: از منظر جغرافیای سیاسی و حقوق بین‌الملل، رودخانه ارس در عین حال که یک رودخانه مرزی بین‌المللی به شمار می‌رود، به‌عنوان رودخانه‌ای پیوسته نیز شناخته می‌شود. این رودخانه از خاک ترکیه سرچشمه می‌گیرد و پس از طی حدود ۴۴۰ کیلومتر در این کشور، به مرز مشترک ترکیه و ارمنستان وارد شده و در حدود ۱۲۰ کیلومتر در امتداد این مرز جریان می‌یابد. سپس وارد منطقه مرزی سه‌گانه شده و در ادامه، بخشی از مرز میان ایران و جمهوری خودمختار نخجوان (وابسته به جمهوری آذربایجان) را تشکیل می‌دهد. پس از آن، رود ارس به‌مدت ۴۵ کیلومتر مرز بین ایران و ارمنستان را شکل می‌دهد و در ادامه، مجدداً به‌عنوان مرز ایران و جمهوری آذربایجان ایفای نقش می‌کند. در نهایت، رودخانه ارس پس از طی ۶۲ کیلومتر در خاک جمهوری آذربایجان به رودخانه کورا پیوسته و از آن‌جا به دریای خزر می‌ریزد (شکل ۳). بنابراین، رودخانه ارس تحت حاکمیت چهار کشور (ترکیه، ارمنستان، ایران و جمهوری آذربایجان) قرار دارد و هر یک از این کشورها تلاش دارند تا در راستای منافع ملی خود، بیشترین و بهترین بهره‌برداری ممکن را از این منبع آبی مشترک داشته باشند [۷].

شکل ۱. انواع رودخانه‌های بین‌المللی [۴]

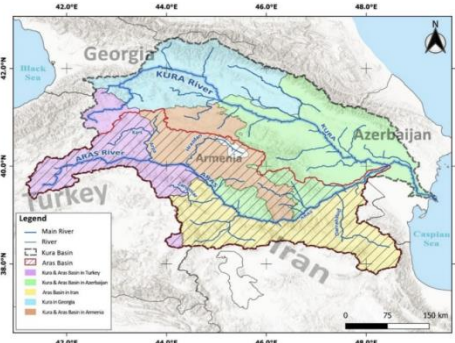
حقوق بین‌الملل محیط زیست: شاخه‌ای از حقوق بین‌الملل عمومی است که شامل مجموعه‌ای از اصول و قواعدی می‌شود که بر روابط میان دولت‌ها و ملت‌ها در زمینه حفاظت از محیط زیست حاکم هستند [۵]. در واقع حقوق بین‌الملل محیط زیست با بهره‌گیری از معاهدات، اصول و رویه‌های بین‌المللی، به تنظیم رفتار دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی در جهت حفاظت از محیط زیست می‌پردازد. این حوزه در پاسخ به چالش‌های جهانی مانند تغییرات اقلیمی، آلودگی‌های فرامرزی و تخریب تنوع زیستی شکل گرفته و به‌طور مستمر در حال توسعه است.

پروژه داپ: پروژه توسعه منطقه‌ای با محوریت شهر ارزروم در سال ۲۰۱۱، به ابتکار سازمان برنامه‌ریزی دولت ترکیه و با مشارکت پنج دانشگاه واقع در منطقه آناتولی شرقی آغاز به کار کرد. این دانشگاه‌ها عبارت‌اند از: دانشگاه آتاترک (ارزروم)، دانشگاه اینونو (مالاتیا)، دانشگاه فرات (الازیغ)، دانشگاه قفقاز (قارص) و دانشگاه یوزونجو ییل (وان). هدف اصلی این پروژه، ارتقای شاخص‌های توسعه در ۱۵ استان شرقی ترکیه شامل استان‌های آغری، اردهان، ارزروم، ارزنجان، الازیغ، ایغدیر، بیتلیس، بینگول، تونجلی، سیواس، حکاری، قارص، مالاتیا، موش و وان بوده است (شکل ۲).

پیشینه تحقیق

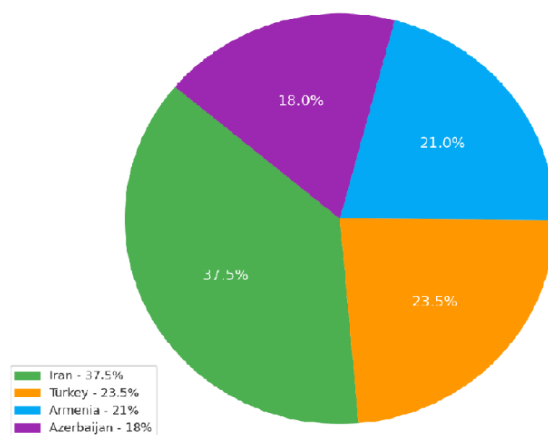
با توجه به اهمیت پروژه های سدسازی ترکیه، در سال های اخیر تحقیقات در زمینه ی پروژه گاپ (زودخانه دجله و فرات) ترکیه زیاد انجام شده است ولی متأسفانه در زمینه پروژه داپ (رودخانه ارس) کشور ترکیه تحقیقات کمی صورت و گاهی به صورت مشترک با پروژه گاپ صورت گرفته است که ذیلاً به نمونه هایی از تحقیقات و مقاله های نوشته شده در این زمینه اشاره می شود:

در مقاله ای با عنوان "خلاف معاهدات بین المللی در خصوص تعدی دولت ها در فرایند سدسازی از دیدگاه حقوق بین الملل" به قلم توحیدی و کیخسروی، تأکید دارند که امروزه فقدان مقررات الزام آور بین المللی در زمینه ساخت سدها باعث شده دولت هایی مانند ترکیه با استناد به اصل حاکمیت مطلق سرزمینی، سدهای متعددی در قلمرو خود احداث کنند [۱۰].

شکل ۳. حوزه ی رودخانه مرزی ارس و کورا [۸]

ایران با در اختیار داشتن حدود ۳۷۰۵ درصد از مساحت حوضه آبریز رود ارس، بیشترین سهم را در میان کشورهای هم جوار این رودخانه به خود اختصاص داده است. در مقابل، کشور آذربایجان با پوشش ۱۸ درصدی از این حوضه، کمترین سهم را دارد. ترکیه و ارمنستان نیز به ترتیب ۲۳،۵ درصد و ۲۱ درصد از سطح این حوضه را شامل می شوند [۹].

شکل ۴. توزیع سهم کشورهای حاشیه رود ارس از حوضه آبریز رود ارس

تحقیقی تحت عنوان «پروژه های گاپ و داپ ترکیه از منظر حقوق بین الملل و رسالت رسانه ها» به قلم احمد کاظمی انجام شده است در این نوشتار نویسنده معتقد است که رسانه های برون مرزی می توانند با تبیین ابعاد نقض حقوق بشر و حقوق محیط زیست در پروژه های گاپ و داپ، سیاست رسانه ای آنکارا در سانسور و وارونه سازی تبعات این طرح هارا خنثی کنند و در عین حال با ایجاد حساسیت و مطالبه گری در افکار عمومی و گروه های مدافع محیط زیست، مانع توسعه اجرا و توقف سرمایه گذاری های خارجی در آنها شوند [۱۲].

«بررسی توسعه سد سازی ترکیه (گاپ و داپ) بر اساس منطق پیامدنگری آن بر کشورهای پیرامونی (با رویکردی حقوقی)» عنوان مقاله ای است که به قلم حیدرزاده و حاجی مینه نوشته شده و در آن نتیجه گیری کرده اند که سد سازی های متعدد ترکیه بر روی رودخانه های بین المللی دجله، فرات و ارس در قالب پروژه های گاپ و داپ از منظر حقوق داخلی نقض ماده نخست حقوق اقلیت ها و ماده ۲۷ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی و از منظر حقوق بین الملل نقض ماده ۵ حقوق آبراهه های بین المللی مبنی بر استفاده منصفانه و در تعارض با قاعده عدم خسارت، اصل پیشگیری و احتیاط در حقوق بین الملل محیط زیست می باشد [۱۱].

حال اجراست، اما در صورت کاهش جریان رودخانه، قابلیت اجرایی خود را از دست خواهد داد و امنیت آبی میلیون‌ها نفر به خطر خواهد افتاد.

تضعیف طرح‌های احیای زیست‌محیطی دریاچه ارومیه

انتقال آب از ارس به دریاچه ارومیه، یکی از مهم‌ترین پروژه‌های احیای این پهنه آبی رو به خشک شدن است. کاهش ورودی ارس، نه تنها این طرح حیاتی را بی‌اثر می‌کند، بلکه موجب تشدید بحران زیست‌محیطی در شمال غرب کشور خواهد شد.

نابودی ظرفیت‌های کشاورزی و امنیت غذایی منطقه

مزارع گسترده دشت مغان و پروژه‌های بزرگ کشت و صنعت مانند مغان، به منابع آب ارس متکی هستند. افت دبی رودخانه، عملکرد این اراضی حاصل خیز را به شدت کاهش می‌دهد و توازن غذایی منطقه و حتی صادرات کشاورزی را تهدید می‌کند.

پیامدهای اجتماعی: مهاجرت اجباری و بیکاری گسترده

خشکسالی و بی‌آبی در مناطق وابسته به ارس، منجر به بیکاری در بخش کشاورزی و در نهایت مهاجرت گسترده به سایر نقاط کشور خواهد شد. این روند می‌تواند ساختار جمعیتی و تعادل توسعه‌ای شمال غرب ایران را مختل کند.

تسریع روند بیابان‌زایی و تولید ریزگردهای مرزی

خشک شدن تالاب‌ها، کاهش پوشش گیاهی و تخریب منابع آبی، شرایط را برای تولید کانون‌های گرد و غبار در مناطق مرزی ایران فراهم می‌سازد. پروژه داپ می‌تواند منبع جدیدی برای ریزگردها در منطقه شمال غرب ایران شود.

کاهش راندمان سدهای استراتژیک پایین دست

سدهای بزرگ ایران نظیر خداآفرین، ستارخان، سبلان و ارس که بر اساس جریان پایدار این رودخانه طراحی شده‌اند، با کاهش ورودی آب با افت عملکرد و راندمان مواجه خواهند شد. این وضعیت بر بهره‌برداری از آب برای مصارف کشاورزی، شرب و حتی زیست‌محیطی تأثیر منفی خواهد گذاشت.

«واکاوای فعالیت‌های سدسازی دولت ترکیه از منظر حقوق بین‌المللی محیط زیست و حقوق بشر» عنوان مقاله است که در آن به شکلی توصیفی - تحلیلی به بررسی ابعاد حقوقی سدسازی‌ها از منظر حقوق بین‌الملل محیط زیست و حقوق بشر پرداخته و چنین نتیجه‌گیری شده است که بر مبنای قواعد موضوعه و عرفی بین‌المللی، آرای قضایی ... و نیز رویه‌های سیاسی اعمال شده در موارد مشابه، ایجاد پدیده‌ی مخرب گرد و غبارها در مناطق وسیعی از خاورمیانه، خشک شدن منبع آب اراضی کشاورزی، بیماری‌های ناشناخته و جدید و مهاجرت جمعیت‌های قومی از حاشیه‌های رودخانه‌های دجله و فرات گواه و شاهی بر نقض مستمر حقوق بشر در مناطقی از این سه کشور است و لازم است این دولت‌ها اقدام جدی و عاجلی را برای مسئولیت‌پذیری دولت ترکیه مطابق با حقوق بین‌الملل انجام دهند [۱۳].

تبعات پروژه داپ

برداشت بی‌رویه از آب رودخانه‌ها و اجرای طرح‌های توسعه‌ای مرتبط با آن‌ها از سوی برخی دولت‌های ساحلی، می‌تواند پیامدهایی به همراه داشته باشد که حقوق و منافع سایر دولت‌های ساحلی را تحت تأثیر قرار دهد. [۱۴]. بهره برداری از سدهای پروژه داپ (جدول ۱) توسط دولت ترکیه، با پیامدهای منفی زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی همراه است که می‌تواند به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر کشورهای همسایه تأثیر بگذارد.

کاهش جریان بین‌المللی آب و نقض حق آبه ایران

سدسازی‌های سنگین از جمله سد کاراکورت و توزلوجا در ترکیه، منجر به کاهش چشمگیر آب ورودی به خاک ایران شده است. این مسئله تأثیر مستقیم بر سهم قانونی و عرفی ایران از آب رودخانه ارس داشته و دسترسی به آب شرب، کشاورزی و صنعتی را در شمال غرب کشور تهدید می‌کند.

بحران امنیت آبی در استان‌های شمال غربی ایران

استان‌هایی مانند آذربایجان شرقی و اردبیل، به شدت به منابع آب ارس برای مصارف شرب وابسته‌اند. پروژه انتقال آب از ارس به تبریز، گرچه به عنوان راهکاری راهبردی در

اثرات اقتصادی کلان ناشی از کاهش منابع آبی ارس

با کاهش منابع آبی، بخش های کلیدی اقتصاد مناطق مرزی دچار رکود می شوند. کشاورزی، دامداری، صنعت فرآوری مواد غذایی و گردشگری طبیعی همگی به منابع آبی وابسته اند. به ویژه در دشت مغان و پارس آباد، بخش عمده ای از اقتصاد محلی متکی به ارس است. افت تولیدات زراعی و باغی می تواند باعث کاهش صادرات، افزایش قیمت مواد غذایی، بیکاری و نارضایتی عمومی گردد.

افزایش خطر تعارضات اجتماعی درون مرزی

در صورت وقوع خشکسالی مصنوعی یا کاهش جریان طبیعی آب، رقابت بین مصرف کنندگان مختلف (کشاورزی، شهری، صنعتی) (در داخل کشور شدت می گیرد. این مسئله می تواند منجر به درگیری های اجتماعی، نارضایتی های قومی یا منطقه ای و اعتراضات مدنی به سیاست های دولت شود. نشانه های این تعارض ها ممکن است به شکل زیر بروز کنند:

- کشمکش بین استان ها بر سر سهمیه آب
- شکایات گسترده کشاورزان و فعالان محیط زیست
- تخریب منابع عمومی مانند کانال ها و ایستگاه های پمپاژ

بنابراین پروژه داپ ترکیه، نه تنها با ایجاد تغییرات هیدرولوژیکی در حوضه رودخانه ارس، توازن اکولوژیکی منطقه را به هم می زند، بلکه امنیت ملی، اقتصادی و اجتماعی ایران را در معرض تهدید جدی قرار می دهد.

تغییرات اکولوژیکی و نابودی تنوع زیستی حاشیه رود ارس

ساخت سدهای متعدد در بالادست رودخانه ارس در ترکیه، رژیم طبیعی جریان آب را مختل کرده و تأثیرات جدی بر زیستگاه های طبیعی در پایین دست، به ویژه در مناطق مرزی ایران، خواهد داشت. کاهش جریان آب منجر به خشک شدن تالاب ها، کاهش سطح آب های جاری، و افزایش شوری خاک در حاشیه رودخانه می شود که به نوبه خود اکوسیستم های حساس مانند تالاب های آق گول، دره ارس و زیستگاه های پرندگان مهاجر را تهدید می کند.

پیامدهای زیست محیطی این تغییرات عبارتند از:

- انقراض گونه های گیاهی و جانوری وابسته به اکوسیستم های آبی
- اختلال در مسیر مهاجرت پرندگان آبی
- افزایش خطر بروز بیماری های منتقله از آب راكد مانند مالاریا

پیامدهای ژئوپلیتیکی: افزایش تنش های منطقه ای و سیاسی

کنترل یک جانبه منابع آب توسط ترکیه می تواند ابزاری برای اعمال فشار سیاسی در روابط دوجانبه با کشورهای پایین دست به ویژه ایران و ارمنستان باشد. از آنجا که آب به کالای استراتژیک تبدیل شده است، هرگونه کاهش عمده یا غیرمستقیم در جریان رودخانه می تواند به تنش های دیپلماتیک یا حتی منازعات بین المللی منجر شود. برخی آثار ژئوپلیتیکی عبارتند از:

- افزایش بی اعتمادی بین کشورهای هم حوضه
- تضعیف امنیت مرزی و پایداری منطقه قفقاز جنوبی
- استفاده از آب به عنوان اهرم سیاسی در مذاکرات دوجانبه یا چندجانبه

جدول (۱): سدهای ترکیه در حوضه رودخانه مرزی ارس (۱۵)

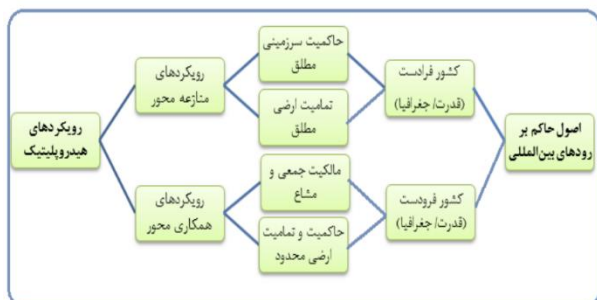
Row	Dam's Name	Dam's Capacity (MCM)	Dam's High (m)	Dam's Purpose		Dam's Situation	Dam's Location	River
				Agriculture (Ha)	Hydropower (MW)			
1	Cildir	62	12	18,000	15.4	Operated since 1976	Kars City in Turkey	Kars
2	Akhuryan (Arpaçay)	525	59	70,530 ha in Turkey and 33,470 ha in Armenia	-	Operated since 1986	Turkey and Armenia border	Kars
3	Serdarabat - Talin Regulators	-	-	104,000 ha	-	Operated since 1986	Turkey and Armenia border	-
4	Demirdoven	34.5	67	8,293	-	Operated since 1995	Erzurum City in Turkey	Aras
5	Digor Sirinkoy Goleti	1.85	27	1,038	-	Operated since 2006	Kars City in Turkey	Kars
6	Sefakoy	21.5	55	for Igdir Plain	33	Operated since 2011	Kars City in Turkey	Aras
7	Selim Bayburt	51	57	5,237	-	Operated since 2012	Kars City in Turkey	Kars
8	Karakurt	590	142	70,000 ha for Igdir Plain	99.5	Operated since 2020	Kars City in Turkey	Aras
9	Kars	182	56	47,575	17	Operated since 2020	Kars City in Turkey	Kars
Total Operated Dams' capacity is 1,468 MCM				Total Under Constructed Land 221,000 ha				
10	Soylemez	1400	113	39,391	36	Under construction since 2018	Erzurum City in Turkey	Aras
11	Unlendi	164	78	10,000	-	Under construction since 2020	Igdir City in Turkey	Aras
12	Tuzluca	265	45	15,000	20	Under construction since 2013	Igdir City in Turkey	Aras
13	Kockoy Goleti	9.33	16	1,637	-	Under construction since 2016	Kars City in Turkey	Kars
14	Digor	11	-	1,330	-	Under construction since 2014	Kars City in Turkey	Kars
15	Kagızman	22	69	3,079	4.2	Under construction since 2017	Kars City in Turkey	Aras
16	Sarıkamış 7 Kasım	3	42	-	-	Under construction since 2014	Kars City in Turkey	Kars
Total Under Constructed Dams' capacity is 1,874 MCM				Total Under Constructed Land 70,437 ha				
17	Katranlı	172	72	28,533	-	Planned	Kars City in Turkey	Kars
18	Alabalik	101	58	16,898	-	Planned	Kars City in Turkey	Kars
19	Susuz	23	78	9,115	-	Planned	Kars City in Turkey	Kars
20	Karahan	16	70	1,115	-	Planned	Kars City in Turkey	Kars
21	Varlı	9	-	4,608	-	Planned	Kars City in Turkey	Kars
22	Dolaylı	80	-	9,438	-	Planned	Kars City in Turkey	Kars
23	Surmalu	Un-known	-	For irrigating Igdir and Ararat Plains	-	Planned	Turkey and Armenia border	Aras
Total Planned Dams' capacity is 401 MCM				Total Planned Irrigational Land 69,747 ha				
Total dams' capacity is 3,743 MCM				Total Irrigational Land is 361,184 ha				

غیرقانونی تلقی می گردد. این اصل بر عدم ایجاد مانع در مسیر جریان آب و احترام به جریان طبیعی رود تأکید دارد. اوپنهایم بر این اساس می نویسد: «هیچ دولتی نمی تواند وضعیت طبیعی کشور خود را به گونه ای تغییر دهد که موجب زیان کشور مجاور شود» [۲۰].

دکترین مالکیت مشاع: بر اساس این دیدگاه، رودخانه های بین المللی به مثابه یک کل واحد اقتصادی و طبیعی در نظر گرفته می شوند که کشورهای ذی نفع باید در بهره برداری از آن همکاری کنند. این نظریه، رودخانه را خارج از مرزهای سیاسی دانسته و اصل بر مشارکت و منافع مشترک کشورها در استفاده از منابع آن است.

دکترین حاکمیت سرزمینی محدود: مطابق این نظریه که در حال حاضر بیشترین مقبولیت را در حقوق بین الملل دارد، کشورها نسبت به بخش رودخانه ای که از سرزمین آن ها عبور می کند دارای حاکمیت هستند، اما این حاکمیت محدود به عدم وارد ساختن خسارت قابل ملاحظه به دیگر کشورها است. این نظریه بر اصولی همچون حسن هم جوار، انصاف، و مشاوره با دیگر دولت های ذی نفع استوار است.

اسمیت معتقد است که هرگونه بهره برداری باید با در نظر گرفتن منافع کشورهای پایین دست و بدون ورود خسارت به آن ها انجام شود [۲۱]. به طور مشابه، کاراتدوری نیز استدلال می کند که چون کشورها در پیدایش رودخانه نقشی نداشته اند، نمی توانند مدعی مالکیت مطلق بر آن باشند [۲۲].

شکل ۵. نسبت رویکردهای هیدروپلیتیک و اصول حاکم بر رودهای بین المللی [۲۳].

صلاحیت دولت ها نسبت به رودخانه های

بین المللی

در طول قرن بیستم و سال های آغازین قرن بیست و یکم، اصولی توسط محاکم بین المللی و رویه های حقوقی برای بهره برداری از منابع مشترک آبی، به ویژه رودخانه های بین المللی، شکل گرفته است. این اصول شامل بهره برداری معقول و منصفانه از منابع آبی، و رعایت اصل عدم وارد ساختن خسارت قابل ملاحظه به محیط زیست هستند [۱۶]. در نتیجه، برخورد کشورها با رودخانه های بین المللی نه تنها تابع قواعد حقوق بین الملل، بلکه بیانگر نوع نگاه آن ها به حاکمیت، همکاری منطقه ای، و توسعه پایدار نیز هست. بر این اساس، چهار نظریه یا دکترین اصلی در حقوق بین الملل درباره اعمال صلاحیت بر رودخانه های بین المللی شکل گرفته است:

دکترین حاکمیت سرزمینی مطلق: این دیدگاه که به «دکترین هارمون» نیز شناخته می شود، بر این اصل استوار است که هر کشور در قلمرو سرزمینی خود دارای حاکمیت کامل بر بخش رودخانه ای است که از آن عبور می کند. این کشور می تواند به دلخواه مسیر رود را منحرف کرده یا بهره برداری های گوناگون انجام دهد، بدون آنکه تعهدی نسبت به کشورهای پایین دست داشته باشد [۱۷]. این نظریه عمدتاً مورد استقبال کشورهای بالادست قرار دارد، در حالی که کشورهای پایین دست آن را ناعادلانه و ناقض حقوق خود می دانند [۱۸]. بسیاری از حقوق دانان بین المللی، این نظریه را رد کرده اند. فوشیل معتقد است هیچ کشوری نمی تواند مسیر ورود رودخانه به کشور دیگر را بدون رضایت آن تغییر دهد، چرا که این اقدام در حکم تعرض به سرزمین آن کشور است. لاترپاخت نیز تأکید می کند که حاکمیت سرزمینی در استفاده از رودخانه نباید منجر به زیان کشورهای دیگر شود [۱۹].

دکترین تمامیت ارضی مطلق: در این نظریه که غالباً از سوی کشورهای پایین دست مطرح می شود، هرگونه تغییر در جریان طبیعی رودخانه توسط کشورهای بالادست،

عوامل ژئوپلیتیکی و قدرت سیاسی کشورهای حوضه رودخانه است.

اصول حقوق بین‌الملل محیط زیست در بهره‌برداری از رودخانه‌های بین‌المللی

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های اصول حقوق بین‌الملل محیط زیست در حوزه منابع مشترک طبیعی، در بهره‌برداری از رودخانه‌های بین‌المللی نمایان می‌شود؛ به‌ویژه در مواردی که اقدامات یک‌جانبه یک دولت می‌تواند اثرات زیان‌بار زیست‌محیطی، اقتصادی یا اجتماعی بر سایر دولت‌های هم‌حوضه داشته باشد. پروژه توسعه شرق آناتولی (DAP) در ترکیه، که شامل احداث سدهای متعدد بر روی رودخانه‌های مرزی نظیر ارس است، نمونه‌ای بارز از چالش‌های حقوقی در این زمینه به شمار می‌آید بررسی این مسئله در چارچوب اصول شناخته‌شده حقوق بین‌الملل محیط زیست، می‌تواند زمینه‌ای حقوقی برای نقد اقدامات ترکیه فراهم سازد.

اصل استفاده منصفانه و معقول

این اصل، که در ماده ۵ کنوانسیون ۱۹۹۷ نیویورک ذکر شده، تصریح می‌کند که تمامی کشورهای حوضه رودخانه باید به شکل منصفانه از منابع آب مشترک بهره‌برداری کنند. تعیین مصادیق "منصفانه و معقول" به عواملی نظیر نیاز جمعیت، سهم تاریخی مصرف، ظرفیت محیط‌زیستی حوضه، میزان وابستگی اقتصادی و جایگزین‌ناپذیری منبع بستگی دارد. در مورد پروژه DAP، ترکیه بدون برقراری سازوکار همکاری یا ارزیابی منافع سایر کشورها (از جمله ایران) اقدام به بهره‌برداری حداکثری کرده است. هیچ توافق‌نامه‌ای برای تعیین "سهم منصفانه" ایران یا جمهوری آذربایجان وجود ندارد. این در حالی است که بخش قابل توجهی از جمعیت استان‌های اردبیل، آذربایجان شرقی و غربی در ایران به جریان آب ارس وابسته‌اند.

اصل عدم ایراد خسارت قابل ملاحظه

این اصل عرفی، که در ماده ۷ کنوانسیون ۱۹۹۷ نیز آمده، دولت‌ها را موظف می‌سازد که در بهره‌برداری از منابع آب مشترک، اقداماتی انجام ندهند که منجر به خسارات زیست‌محیطی یا اقتصادی به دیگر کشورها شود.

این نظریه در رویه بین‌المللی و اسناد معتبر مانند کنوانسیون ۱۹۹۷ سازمان ملل متحد درباره استفاده غیرکشتیرانی از آبراهه‌های بین‌المللی، بازتاب یافته و به عنوان قاعده‌ای عرفی مورد پذیرش قرار گرفته است.

در عمل و طبق یافته‌ها، میان موقعیت جغرافیایی کشورها در حوضه رودخانه‌های بین‌المللی (بالادستی یا پایین‌دستی بودن) و میزان قدرت آن‌ها در حوزه هیدروپلیتیک، با نوع اصول حقوقی که برای مدیریت منابع آبی برمی‌گزینند، رابطه‌ای مستقیم و معنادار وجود دارد. به طور خاص، کشورهای بالادست که از قدرت و تسلط جغرافیایی بیشتری برخوردارند، معمولاً بر اصل حاکمیت سرزمینی مطلق تکیه می‌کنند و منابع آب را بخشی از مالکیت ملی خود دانسته، در تخصیص یا بهره‌برداری از آن‌ها به کشورهای پایین‌دست الزامی برای مشورت یا توافق نمی‌بینند. این کشورها آب را به عنوان منبعی اقتصادی و ابزاری برای تأمین منافع ملی تلقی می‌کنند [۵].

در مقابل، کشورهای پایین‌دست که وابستگی بیشتری به جریان طبیعی رودخانه‌ها دارند و از قدرت سیاسی یا نظامی کمتری برخوردارند، بیشتر بر اصل تمامیت ارضی مطلق و قواعدی نظیر استفاده منصفانه و معقول، منع ورود خسارت فرامرزی، و لزوم مشاوره و اطلاع‌رسانی قبلی تأکید دارند. برخی از این کشورها حتی اصول حاکمیت مطلق را نفی کرده و خواستار تدوین و اجرای قواعدی بر پایه حاکمیت محدود و مالکیت جمعی آب هستند.

بر این اساس، رویکردهای هیدروپلیتیکی کشورها به دو دسته قابل تقسیم است:

- ۱- رویکرد منازعه‌محور کشورهای بالادست که بر اصولی چون حاکمیت مطلق و استقلال تصمیم‌گیری تأکید دارد.
- ۲- رویکرد همکاری‌محور کشورهای پایین‌دست که خواهان تقسیم منصفانه منابع، مشورت‌های دوجانبه، و بهره‌برداری مشارکتی هستند.

در نهایت، این واقعیت آشکار می‌شود که تدوین و انتخاب اصول حقوقی حاکم بر رودخانه‌های بین‌المللی صرفاً بر مبنای موازین حقوقی نیست، بلکه به شدت تحت‌تأثیر

تلقی می شود که بدون آسیب به توان بازسازی طبیعت، نیازهای حال و آینده را تأمین کند. پروژه DAP، اگرچه اهداف اقتصادی و کشاورزی برای ترکیه دارد، اما با وارد کردن آسیب های غیرقابل بازگشت به اکوسیستم منطقه ای و منافع دیگر کشورها، با مفهوم توسعه پایدار در تعارض است. تخریب منابع طبیعی پایین دست، بدون چشم انداز بلندمدت مشترک، این پروژه را در چارچوب «توسعه ناپایدار» قرار می دهد.

اصل احتیاط

بر اساس این اصل، حتی اگر شواهد علمی کافی برای آسیب قطعی وجود نداشته باشد، کشورها موظفاند از انجام اقدامات مخاطره آمیز جلوگیری کنند تا از بروز آسیب های برگشتناپذیر جلوگیری شود.

با توجه به وضعیت شکننده زیست محیطی منطقه ارس و نداشتن اطلاعات کافی درباره آثار تجمعی سدسازی های زنجیره ای ترکیه، عدم متوجه به اصل احتیاط می تواند فاجعه های غیرقابل بازگشتی در زمینه امنیت آبی و بوم شناسی مرزی در پی داشته باشد.

ترکیه با اجرای پروژه DAP بدون رعایت اصول مهم حقوق بین الملل محیط زیست، از جمله استفاده منصفانه، عدم ایراد خسارت، مشاوره پیشین و توسعه پایدار، نه تنها منافع کشورهای پایین دست مانند ایران را تهدید کرده، بلکه چارچوب های حقوقی بین المللی را نیز نادیده گرفته است. تداوم این روند، می تواند زمینه ساز تنش های منطقه ای و دعوی حقوقی نزد مراجع بین المللی گردد.

رویه قضایی بین المللی راجع به رژیم

حقوقی کاربرد رودخانه های بین المللی

از مهم ترین مراجع حقوقی که در تفسیر، توسعه و نهادینه سازی اصول حقوق بین الملل محیط زیست در عرصه جهانی نقش مؤثری داشته اند، می توان به موارد زیر اشاره کرد:

دعوی فرانسه و اسپانیا در دریاچه لانو: در داوری

لانو، فرانسه قصد داشت تأسیسات برق آبی در محدوده دریاچه لانو احداث کند. این پروژه به گونه ای طراحی شده

در پروژه DAP، آثار تخریبی ناشی از کاهش دبی رود ارس، افزایش شوری و کاهش کیفیت آب، تهدید تالاب های مرزی مانند تالاب نئور و دریاچه های اطراف مغان، و صدمه به تنوع زیستی منطقه، نشانه هایی روشن از نقض این اصل است. همچنین، کاهش منابع آبی برای آبیاری مزارع کشاورزی در مناطق مرزی ایران، موجب کاهش تولید، بیکاری، و مهاجرت اجباری شده است.

اصل اطلاع رسانی، مشاوره و ارزیابی پیشین

این اصل بر مبنای کنوانسیون اسپو بنا شده و بر این تأکید دارد که کشورها باید قبل از انجام پروژه هایی با آثار فرامرزی، کشورهای ذی نفع را مطلع ساخته و فرصت مشاوره بدهند. همچنین، باید ارزیابی اثرات زیست محیطی (EIA) در بعد فرامرزی انجام شود.

ترکیه در اجرای پروژه DAP، نه تنها ارزیابی زیست محیطی فرامرزی منتشر نکرده، بلکه هیچ گونه مکاتبه رسمی مبنی بر اطلاع رسانی به ایران انجام نداده است. این فقدان شفافیت و مشورت، مغایر صریح با تعهدات ناشی از کنوانسیون اسپو و قواعد عرفی بین المللی در حوزه محیط زیست است.

اصل همکاری بین المللی

حقوق بین الملل محیط زیست بر لزوم همکاری مستمر، مؤثر و سازمان یافته میان دولت های هم حوضه برای مدیریت پایدار منابع مشترک تأکید دارد. این همکاری شامل تبادل اطلاعات، ایجاد کمیته های مشترک، برگزاری جلسات مشورتی و مکانیسم های حل اختلاف است.

تا کنون هیچ سازوکار همکاری سه جانبه یا چندجانبه بین ترکیه، ایران و سایر کشورهای حوضه ارس برای مدیریت منابع آبی شکل نگرفته است. در شرایطی که تأثیرات پروژه DAP جنبه فرامرزی دارد، نبود چنین همکاری ای، گویای نادیده گرفتن اصول بنیادین حقوق بین الملل محیط زیست از سوی ترکیه است.

اصل توسعه پایدار

این اصل، پیوندی بین حفاظت از محیط زیست و اهداف توسعه اقتصادی و اجتماعی برقرار می کند. توسعه ای پایدار

با استناد به رأی دآوری لانو، می‌توان چنین استدلال کرد که:

- ترکیه نمی‌تواند به بهانه اینکه پروژه داپ در قلمرو خودش اجرا می‌شود، از مسئولیت نسبت به اثرات فرامرزی آن بر ایران شانه خالی کند.

- اصل عدم اضرار ایجاب می‌کند که ترکیه مکلف به رعایت منافع ایران در زمینه آب رودخانه ارس باشد.

پرونده معروف تریل اسملتر (اختلاف میان آمریکا و کانادا):

موضوع اصلی اختلاف، آلودگی ناشی از فعالیت یک کارخانه ذوب فلزات در شهر "تریل" در کانادا بود. این کارخانه، گازهای سمی - به‌ویژه دی‌اکسید گوگرد - را در جو منتشر می‌کرد که این آلودگی‌ها از مرز عبور کرده و به مزارع، جنگل‌ها و منابع طبیعی در ایالت واشنگتن واقع در خاک آمریکا آسیب رسانده بود.

ایالات متحده مدعی شد که این خسارات ناشی از فعالیت‌های صنعتی در خاک کانادا بوده و بنابراین، کانادا باید مسئولیت بین‌المللی این اقدامات را بپذیرد. در مقابل، کانادا استدلال می‌کرد که فعالیت کارخانه در قلمرو خودش قانونی بوده و مسئولیتی نسبت به خسارات ادعایی ندارد.

هیئت دآوری بین‌المللی در رأی نهایی خود اعلام کرد که:

هیچ کشوری نمی‌تواند اجازه دهد که فعالیت‌هایی در قلمرو آن انجام شود که موجب ورود خسارت قابل توجه به سرزمین کشور دیگر گردد.

بر این اساس، دآوری کانادا را ملزم به جبران خسارات وارده به ایالات متحده دانست و اعلام کرد که اصل عدم اضرار به سرزمین دیگر کشورها یکی از اصول بنیادین حقوق بین‌الملل عرفی است. این پرونده از نخستین و مهم‌ترین سوابقی است که به شکل رسمی این اصل را در حقوق بین‌الملل زیست‌محیطی نهادینه کرد.

این رأی تأکیدی روشن بر این موضوع است که اصل حاکمیت سرزمینی مطلق در برابر مسئولیت فرامرزی محدود است و دولت‌ها نمی‌توانند با تکیه بر مالکیت منابع طبیعی

بود که می‌توانست به صورت نامطلوب بر حقوق و منافع کشور اسپانیا تأثیر بگذارد. افزون بر این، اقدامات فرانسه با مفاد معاهده بایون که استفاده مشترک از رودخانه "کاریول" را مجاز دانسته بود، در تضاد قرار می‌گرفت.

اسپانیا ادعا می‌کرد که فرانسه تنها در صورتی مجاز به اجرای این طرح است که توافق قبلی میان دو کشور حاصل شده باشد. دادگاه دآوری، اگرچه ادعای اسپانیا مبنی بر لزوم موافقت قبلی را نپذیرفت، اما تأکید کرد که تصمیم‌گیری یک‌جانبه دولت‌ها در داخل قلمرو سرزمینی خود نیز باید در چارچوب اصول کلی حقوق بین‌الملل، به‌ویژه اصل احترام به حقوق سایر دولت‌ها، انجام گیرد.

این رأی نشان‌دهنده آن است که حاکمیت مطلق سرزمینی دولت‌ها در موضوعات محیط‌زیستی و منابع مشترک، محدود به رعایت حقوق سایر کشورهاست. از این رو، این دآوری یکی از نمونه‌های برجسته رد برداشت سنتی از اصل حاکمیت سرزمینی مطلق به‌شمار می‌رود [۲۴].

رأی صادره در دآوری لانو اصولی کلیدی از حقوق بین‌الملل را درباره استفاده از منابع مشترک، به‌ویژه رودخانه‌های بین‌المللی، تبیین کرد. بر اساس این رأی، حتی اگر یک پروژه در داخل قلمرو سرزمینی یک کشور طراحی و اجرا شود، در صورتی که تأثیرات فرامرزی داشته باشد، دولت مجری موظف است حقوق و منافع کشورهای ذی‌نفع پایین‌دست را رعایت کند. (جدول شماره ۲)

جدول (۲): مقایسه تطبیقی دریاچه لانو و ارس

مقایسه تطبیقی	دآوری لانو (فرانسه/اسپانیا)	پروژه داپ (ترکیه/ایران)
موضوع	سدسازی و انحراف آب در قلمرو فرانسه	احداث سدها و طرح‌های انحراف آب در شرق ترکیه
کشور پایین‌دست	اسپانیا	ایران
اصل حقوقی	محدودیت حاکمیت مطلق، رعایت اصل عدم اضرار	همان اصل: احترام به حقوق کشورهای پایین‌دست

در قلمرو خود، موجب آسیب به کشورهای دیگر شوند.
(جدول شماره ۳)

جدول (۳): مقایسه تطبیقی تریل اسملتر و رود ارس

مقایسه تطبیقی	پرونده آمریکا و کانادا	پروژه داپ ترکیه (ایران/ترکیه)
منبع آسیب	کارخانه آلاینده در کانادا	سدسازی و انحراف منابع آبی در ترکیه
کشور آسیب دیده	ایالت واشنگتن (آمریکا)	ایران (استان های آذربایجان شرقی، اردبیل، و ...)
نوع آسیب	آسیب به محیط زیست، مزارع، منابع طبیعی	کاهش دبی رود ارس، آسیب به کشاورزی، خشک سالی، مهاجرت
رای دیواری	الزام کانادا به توقف و جبران خسارت	قابل استناد برای الزام ترکیه به رعایت اصل عدم اضرار
اصل حقوقی	اصل عدم اضرار به دیگر کشورها	اصل مشابه قابل اجرا در حقوق رودخانه های بین المللی

پرونده کارخانه های خمیر کاغذ در سال ۲۰۱۰ (اختلاف میان آرژانتین و اروگوئه): موضوع اصلی اختلاف، احداث و بهره برداری از کارخانه های تولید خمیر کاغذ بر روی رودخانه اوروگوئه بود؛ رودخانه ای که مرز مشترک میان دو کشور محسوب می شود و استفاده از آن تحت رژیم حقوقی مشترکی قرار دارد.

آرژانتین مدعی بود که اروگوئه با ساخت کارخانه های خمیر کاغذ بدون مشورت قبلی، مفاد معاهده ۱۹۷۵ مونته ویدئو را نقض کرده است. این معاهده، دو کشور را ملزم می کند که درباره هر فعالیتی که ممکن است بر کیفیت یا کمیت آب رودخانه تأثیر بگذارد، پیش از اقدام، به اطلاع رسانی، مشاوره و همکاری بپردازند در مقابل اروگوئه ادعا کرد که فعالیتش موجب آلودگی زیان بار نشده و تأثیر منفی قابل توجهی بر محیط زیست رودخانه وارد نکرده است. همچنین، به دلایل فنی و زمان بندی، مشورت را کافی دانست.

دیوان اعلام کرد که اروگوئه در اطلاع رسانی و مشورت با آرژانتین بر اساس معاهده ۱۹۷۵ کوتاهی کرده و مرتکب نقض تعهدات بین المللی شده است. با این حال، دیوان تصریح کرد که آرژانتین نتوانسته ثابت کند که کارخانه ها موجب آلودگی رودخانه شده اند یا آثار مخربی بر محیط زیست آن داشته اند. بنابراین، اروگوئه از نظر نقض تعهدات ماهوی زیست محیطی تبرئه شد (جدول شماره ۴)

دیوان تأکید کرد که حق استفاده از منابع آبی بین المللی باید همراه با تعهد به مشورت، ارزیابی زیست محیطی و جلوگیری از آسیب فرامرزی باشد. همچنین، برای اولین بار اهمیت ارزیابی تأثیرات زیست محیطی (EIA) را به عنوان یک الزام عرفی در روابط بین الملل به رسمیت شناخت.

جدول (۴): مقایسه تطبیقی رودخانه اروگوئه و رود ارس

موفه	پرونده کارخانه های خمیر کاغذ	پروژه داپ ترکیه روی رود ارس
کشورهای ذی نفع	آرژانتین (پایین دست) و اروگوئه (بالادست)	ترکیه (بالادست)، ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان (پایین دست)
موضوع اختلاف	ساخت کارخانه خمیر کاغذ بدون مشورت قبلی و نگرانی از آلودگی رودخانه مشترک	سدسازی گسترده، انتقال آب و کاهش حق آبه بدون اطلاع رسانی یا توافق
واکنش کشور پایین دست	شکایت رسمی به دیوان بین المللی دادگستری	اعتراض دیپلماتیک؛ بدون اقدام حقوقی

با بررسی رویه قضایی بین المللی، به ویژه آرای صادره از دیوان بین المللی دادگستری در پرونده هایی چون کارخانه های خمیر کاغذ (۲۰۱۰)، Trail Smelter، دریاچه لانو، می توان نتیجه گرفت که اجرای پروژه داپ ترکیه بدون اطلاع، مشورت یا توافق با کشورهای پایین دست، ناقض اصول بنیادین حقوق بین الملل حاکم بر آبراهه های بین المللی است. اصل استفاده منصفانه و معقول، اصل عدم ورود خسارت محسوس، و تعهد به اطلاع رسانی و

بالادست رودخانه ارس سبب کاهش محسوس جریان آب، خشک شدن منابع آبی طبیعی، افزایش آلودگی، تخریب زیستگاه‌های حیات وحش، و بروز پدیده‌هایی نظیر بیابان‌زایی در نواحی مرزی ایران شده است. این شرایط می‌تواند آثار گسترده‌ای بر امنیت آب، کشاورزی، مهاجرت و حتی تعارضات اجتماعی در استان‌های مرزی کشور به‌جا بگذارد.

در چنین شرایطی، ایران به‌عنوان کشوری پایین‌دست و آسیب‌پذیر در برابر اقدامات ترکیه، باید رویکردی فعال‌تر در عرصه دیپلماسی آبی و محیط زیستی اتخاذ کند. پیشنهادهای زیر می‌تواند در جهت حفظ حقوق ایران و کاهش آثار منفی این پروژه مؤثر باشد:

- پیگیری تدوین و انعقاد معاهده چندجانبه میان کشورهای حوضه رود ارس برای مدیریت پایدار منابع آب مشترک، بر اساس اصول حقوق بین‌الملل عرفی و معاهده‌ای؛

- طرح موضوع در مجامع و سازمان‌های بین‌المللی مانند کمیسیون حقوق بین‌الملل، برنامه محیط زیست سازمان ملل (UNEP) و شورای حقوق بشر به‌منظور جلب توجه جهانی به آثار مخرب زیست‌محیطی اقدامات ترکیه؛

- گسترش همکاری‌های علمی و فنی با کشورهای دیگر حوضه آبریز برای پایش و ارزیابی دقیق‌تر تغییرات زیست‌محیطی ناشی از پروژه داپ؛

- ایجاد نهاد ملی هماهنگ‌کننده دیپلماسی آب با هدف یکپارچه‌سازی اقدامات حقوقی، فنی و دیپلماتیک ایران در موضوع رودخانه‌های مرزی؛

- افزایش بهره‌وری آب در داخل کشور برای کاهش وابستگی

کاهش منابع ورودی از ارس نباید منجر به بحران شود، بلکه باید با مدیریت تقاضا در داخل همراه باشد. سرمایه‌گذاری در فناوری‌های آبیاری نوین، بازچرخانی آب، کاهش هدررفت، و اصلاح الگوی کشت در استان‌های مرزی مانند اردبیل، آذربایجان شرقی و غربی.

مشورت قبلی، همگی از قواعد عرفی تثبیت‌شده در رویه بین‌المللی و رویه قضایی هستند که در پروژه مزبور رعایت نشده‌اند. بر اساس رأی دیوان در پرونده کارخانه‌های خمیر کاغذ، دولت‌های بالادست موظف‌اند پیش از اجرای پروژه‌هایی که اثرات فرامرزی دارند، ارزیابی زیست‌محیطی انجام داده و کشورهای ذی‌نفع را مطلع و با آنان مشورت نمایند. همچنین، در پرونده Trail Smelter بر مسئولیت دولت‌ها در قبال خسارات زیست‌محیطی فرامرزی تأکید شده است. در این چارچوب، اقدام یک‌جانبه ترکیه در سدسازی و کنترل منابع آب رود ارس، مصداق نقض تعهدات بین‌المللی محسوب می‌شود. هم چنین بررسی رویه قضایی بین‌المللی نشان می‌دهد که تداوم سیاست‌های یک‌جانبه در بهره‌برداری از منابع مشترک آبی، بدون رعایت اصول حقوقی، می‌تواند به مسئولیت بین‌المللی دولت متخلف و بی‌ثباتی منطقه‌ای منجر شود.

نتیجه‌گیری

بررسی پروژه داپ ترکیه و تأثیرات آن بر رودخانه ارس نشان می‌دهد که این طرح توسعه‌ای، علاوه بر آثار اقتصادی و عمرانی در داخل ترکیه، پیامدهای جدی زیست‌محیطی و حقوقی برای کشورهای پایین‌دست، به‌ویژه ایران، به همراه داشته است. اقدامات ترکیه در قالب ساخت سدهای متعدد و انحراف جریان آب بدون هماهنگی و توافق با سایر کشورهای حوضه، مصداق روشنی از استفاده یک‌جانبه از منابع مشترک آبی است.

مهم‌ترین مشکل موجود، فقدان یک رژیم حقوقی جامع و الزام‌آور میان کشورهای حوضه رود ارس است. نبود معاهده‌ای که حدود و نحوه بهره‌برداری از آب را به شکل منصفانه و معقول مشخص کند، سبب شده تا کشورهای نظیر ترکیه به‌راحتی و بدون پاسخ‌گویی حقوقی یا بین‌المللی، منافع خود را بر منافع جمعی حوضه ترجیح دهند. این وضعیت آشکارا با اصول شناخته‌شده حقوق بین‌الملل محیط زیست در تعارض است؛ از جمله اصل استفاده منصفانه و معقول از منابع مشترک، اصل عدم وارد ساختن خسارت به سایر کشورها، و اصل همکاری و تبادل اطلاعات. از نظر زیست‌محیطی نیز اجرای پروژه داپ در

[9]-Ozis et al., 2020; United Nations Economic Commission for Europe, 2007

[۱۰] وحیدی، احمدرضا، کیخسروی، مهدی. خلأ معاهداتی: لزوم کنکاش در تعهدات بین المللی دولت ها در فرایند سدسازی از دیدگاه حقوق بین الملل. مجله حقوقی بین المللی، ۱۳۹۸؛ ۳۶ (شماره ۶۱ (پاییز - زمستان)): ۳۸۵-۴۱۲. doi: 10.22066/cilamag.2019.83734.1477

[۱۱] حیدرزاده، طاهر، حاجی مینه، رحمت. بررسی توسعه سد سازی ترکیه (گاپ و داپ) بر اساس منطق پیامدنگری آن بر کشورهای پیرامونی (با رویکردی حقوقی). پژوهش نامه ایرانی سیاست بین الملل، ۱۴۰۳؛ ۱۲ (۲): ۹۵-۱۲۴. doi: 10.22067/irlip.2024.82366.1387

[۱۲] احمد کاظمی، "پروژه های گاپ و داپ ترکیه از منظر حقوق بین الملل و رسالت رسانه ها،" پژوهشنامه رسانه بین الملل، vol. 7, no. 1, pp. 45-85, ۱۴۰۱. [Online]. Available: <https://sid.ir/paper/1042830/fa>

[۱۳] رنجبرزاده، جواد، جلالیان، عسکر و خدادادی دشتکی، خداداد. (۱۴۰۴). واکاوی فعالیت های سدسازی دولت ترکیه از منظر حقوق بین المللی محیط زیست و حقوق بشر. *تعالی حقوق*, 10(4), 141-177. doi: 10.22034/thdad.2025.2002309.2443

[۱۴] نواری، علی. (۱۳۹۸). بهره برداری از سد ایلیسو در ترکیه و موازین حقوق بین الملل آب. پژوهش حقوق عمومی، ۲۱ (۶۳)، ۱۶۳-۱۹۰. doi: 10.22054/qjpl.2018.27436.1687

[۱۵] نسترنی عموقین، سعید، قریشی، سیده زهرا، میان آبادی، حجت، و پرورش ریزی، عاطفه. "توسعه آب محور ترکیه در حوضه آبریز فرامرزی ارس،" مدیریت آب و آبیاری، 14, 1, 1403, 1-26. doi: 10.22059/jwim.2023.361889.1086

[16] Prescott, V. and Triggs, G. D., (2008) International Frontiers and Boundaries: Law, Politics and Geography, Leiden & Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

[17] Carretson, A.H. Hayton (1976), R.D. Olmstead, C.Y. eds: The Law of int'l Drainage Basins, (N.Y. University School of law)

[۱۸]. جعفری ولدانی، اصغر، "استفاده از منابع آب رودهای مرزی ایران و عراق و حقوق بین الملل"، تهران: مجله پژوهش حقوق سیاست، سال یازدهم، ۱۳۸۸، شماره ۲۶.

[19] Oppenheim (1955), L. int'l Law, vol. 1 (Pearce). H. Lauter Pacht, London

در نهایت، حفظ منابع آبی مشترک نیازمند همکاری چندجانبه، اعتمادسازی، و پایبندی به اصول حقوق بین الملل محیط زیست است. در غیر این صورت، ادامه رویکردهای یک جانبه، نه تنها به تشدید بحران های زیست محیطی منجر خواهد شد، بلکه زمینه ساز بروز منازعات منطقه ای در آینده نیز خواهد بود

۷- مراجع

[۱] اصغر جعفری ولدانی، "استفاده از منابع آب رودهای مرزی ایران و عراق و حقوق بین الملل،" حقوق و سیاست، vol. 11, no. 26, pp. 63-92, ۱۳۸۸. [Online]. Available: <https://sid.ir/paper/98009/fa>

[۲] احمد کاظمی، "پروژه های گاپ و داپ ترکیه از منظر حقوق بین الملل و رسالت رسانه ها،" پژوهشنامه رسانه بین الملل، vol. 7, no. 1, pp. 45-85, ۱۴۰۱. [Online]. Available: <https://sid.ir/paper/1042830/fa>

[۳] باری پور، میلاد، صادقیان، محمدصادق، انصاریان، مجتبی و حاجی کندی، هومن. (۱۴۰۱). روش شناسی سیاست پردازی آب در رودخانه های فرامرزی. سیاست های راهبردی و کلان، ۱۰ (۳۸)، ۴۰۸-۴۴۲. doi: 10.30507/jmsp.2022.300637.2300

[۴] زرقانی، سیدهادی و صالح آبادی، ریحانه (۱۳۹۲)، "رودهای مرزی جنوب غرب آسیا، منازعه یا تعامل، طالقان"، مجموعه مقالات اولین همایش ملی ژئوپلیتیک کی جنوب غرب آسیا.

[۵] دبیری، فرهاد، (۱۳۹۸). فرهنگ حقوق محیط زیست، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی شهر دانش.

[۶] حیدرزاده، طاهر، و حاجی مینه، رحمت. "بررسی توسعه سد سازی ترکیه (گاپ و داپ) بر اساس منطق پیامدنگری آن بر کشورهای پیرامونی (با رویکردی حقوقی)،" پژوهش نامه ایرانی سیاست بین الملل، 12, 2, 1403, 95-124. doi: 10.22067/irlip.2024.82366.1387

[۷] ذکی، یاشار، دلشادزاده، جلیل & کریمی، بایرام. (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل هیدروپلیتیک رودخانه های بین المللی با تأکید بر رودخانه مرزی ارس. *جغرافیای نظامی و امنیتی*، 1(1)،

[۸] نسترنی عموقین، سعید، قریشی، سیده زهرا، میان آبادی، حجت، و پرورش ریزی، عاطفه. "توسعه آب محور ترکیه در حوضه آبریز فرامرزی ارس،" مدیریت آب و آبیاری، 14, 1, 1403, 1-26. doi: 10.22059/jwim.2023.361889.10

[۲۳] رشیدی نژاد، احمد ، ، کاویانی راد، مراد ، و متقی، افشین .
 "نسبت تطابق رویکردهای هیدروپلیتیک و اصول حاکم بر
 رودهای بین‌المللی"، پژوهش‌های جغرافیای سیاسی، 8, 1, 1402,
 15-40. doi: 10.22067/pg.2022.72088.1084

[۲۴] رابینسون، نیکلاس و لال کورو کولاسوریا (۱۳۹۰) ، مبانی
 حقوق بین‌الملل محیط زیست ، ترجمه سید محمد مهدی
 حسینی، نشر میزان، تهران.

[20] McCaffrey, S.C., (2001) the Law of
 International Water Sources: Non Navigation
 Uses, New York: Oxford University Press

[21] Smith H.A.(1951).The Economic use of The
 int'l River, London, king

[22] Joseph W Dellpanna and Joyeeta
 Gupta.(2009).The Evolution On The Law and
 Politics Of Water, Netherlands.

انستتاعه علمي، پژوهش در ايمني، سلامت و محيط زيست

Journal of Research in safety, health and environment/ 2025/ Vol.3/ No.1/ 29-44

Journal of Research in safety, health and environment

Legal Analysis and exploration of the legal and environmental challenges of Turkish DAP projects on the Aras River

Babak shekari^{1*}

¹ Ph.D. Student, Department of Law, Faculty of Law, Tehran Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Article Type: Research paper

Received:

Received in revised form: 1

Accepted:

Available online:

*Correspondence:

bshekarie13688@yahoo.com

Keywords:

DAP Project

Aras River

State Responsibility

Environmental Degradation

Environmental Obligations

ABSTRACT

The Turkish DAP Project, as one of the major development schemes for the utilization of shared water resources, has brought about widespread environmental and legal consequences for downstream countries, particularly Iran. The impoundment of the Karakurt, Tuzluca, and Soylu dams on the Aras River, in addition to severely reducing water flow, has led to environmental degradation, destruction of agriculture, and the drying up of vast areas in northwestern Iran. These actions constitute a violation of Turkey's international obligations within the framework of environmental and human rights conventions, as well as fundamental principles of international law such as the prohibition of harmful use of territory and the *sic utere tuo ut alienum non laedas* (no harm) rule. This article, using qualitative research methods and an analysis of legal and environmental data, has examined the impacts of the DAP project on Iran's environment, especially concerning the reduction of water resources and environmental degradation, as one of its primary research objectives. Furthermore, the legal dimensions of implementing this project on the fundamental rights of downstream countries have been analyzed. The findings indicate that Turkey bears international responsibility for the implementation of this project, and utilizing the capacities of international judicial bodies can be effective in mitigating damages and preventing further crises.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license.

Publisher: Imam Hussein University

© Authors

